

στήματος του πληθυσμού της μελέτης μας, ο Α. Σιδερίδης κατά την στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων και η Α. Μαλέα, συντηρήτρια αρχαιοτήτων και έργων τέχνης κατά τον καθαρισμό και ανάταξη του σκελετικού υλικού και κατά την τελική επεξεργασία του κειμένου.

Προς όλους εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας.

Γ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Α. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Κ. ΖΑΦΕΙΡΑΤΟΣ

ΒΟΔΗΝΑ, ΜΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ-ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

1. Οι γοθθικές και ουννικές επιδρομές του 3ου-5ου αι. και οι αβαροσλαβικές τον 6ο-7ο αι. επέφεραν μια αποδιοργάνωση τόσο στην οικονομική ζωή όσο και στην πολιτική, εκκλησιαστική και στρατιωτική διοίκηση στον χώρο της Βαλκανικής και σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, όπως φυσικές καταστροφές και την αδυναμία του κράτους να επέμβει εξαιτίας της απασχόλησης των στρατιωτικών δυνάμεων στην Ανατολή, επέφεραν μια δημογραφική κάμψη, καταστροφή του αγροτικού πληθυσμού, συρρίκνωση των δραστηριοτήτων και έναν μαρσασμό ή και καταστροφή των αστικών κέντρων¹.

Η κεντρική διοίκηση επιχειρεί την ανοικοδόμηση πόλεων και φρουριών, κυρίως αυτών που βρίσκονται σε επίκαιρες μεθοριακές θέσεις και στις κεντρικές οδικές αρτηρίες. Εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα είχε αναλάβει ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, όπως μαρτυρεί ο ιστορικός της εποχής Προκόπιος, αλλά και άλλοι αυτοκράτορες κατά καιρούς σε μικρότερη κλίμακα².

Τα αστικά κέντρα οργανώνονται στη θέση των αρχαίων οικισμών ή μετατοπίζονται σε τοποθεσίες από τη φύση τους οχυρές και παίρνουν τον χαρακτήρα κάστρου. Ισχυρά οχυρωματικά έργα με τη μορφή δύο ή και τριών επάλληλων περιβόλων και σε σχήμα ανάλογο με τη μορφολογία του εδάφους παρέχουν ασφάλεια στους υπερασπιστές τους και στον πληθυσμό των γύρω αγροτικών οικισμών, που μπορούσε να καταφύγει εκεί σε περίπτωση κινδύνου³. Ο χαρακτήρας των πόλεων-κάστρων: στρατιωτικο-διοικητικός και αγροτικός. Οι κά-

1. Βλ. σχετικά με την τύχη των πόλεων της Μακεδονίας Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος - 6ος αι.), Διδακτορική διατριβή. Ιωάννινα 1984, σ. 119, 179 κ., 371 σημ. 1 με τη σχετική για τις πόλεις βιβλιογραφία. - G. Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", DOP 13 (1959) 54-58. - Για την κατάσταση στη Βαλκανική και στον ελλαδικό χώρο βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Οι βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 53 κ., 62 κ.

2. Προκόπιος, Περί κτισμάτων IV.1, σ. 102 κ. (έκδ. I. Haury τ. III. 2). Βλ. Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, Ιστορική Γεωγραφία, σ. 232 κ., 277.- Βλ. επίσης για την ανοικοδόμηση πόλεων και κάστρων από τους Κωνσταντίνο Ε' και Λέοντα Ε' τον Αρμένιο: Θεοφάνης 429 και Συνέχεια Θεοφάνους 30.8 αντίστοιχα.

3. Ιω. Καντακ. III.130.- Γεώργ. Ακροπολ. 74.19 κ. (Σέρρες).- Περί παραδρομής πολέμου σ. 117 κ.: "Περί πολιορκίας κάστρου" έκδ. J. Dagron - H. Mihăescu, Le traité sur la guerilla (de velitatione) de l' empereur Nicéphore Phocas (963/969), Paris 1986.- Στρατηγία εκδ. G.T. Dennis, Three Byzantine Military Treatises [CFHB XXV], Washington, D. C. 1985, σ. 34: <Πώς δει κτίειν πόλιν>.- Πβλ. Αντ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία Β' 2, Αθήναι 1988, σ. 407-414. - Βλ. τις γενικές αρχές της βυζαντινής οχυρωματικής στη μελέτη της Μαρίας Φουντούκου, "Παρατηρήσεις στο αμυντικό σύστημα των τειχών της Θεσσαλονίκης". Η Θεσσαλονίκη 1 (1985) 111-157, κυρίως 113-116.

τοικοι ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης, έχουν χωράφια, αμπέλια και τα ποίμνιά τους έξω από τα τείχη αλλά και εργαστήρια, κήπους και περιβόλια μέσα στην πόλη⁴.

Χαρακτηριστική η περιγραφή των τριών οχυρωματικών περιβόλων της πόλης των Σερβίων από τον Ιωάννη Καντακουζηνό, καθώς και του ρόλου και των λειτουργιών που εξυπηρετούσε ο κάθε περιβόλος στη ζωή και την άμυνα της πόλης⁵.

Οι Βυζαντινοί συγγραφείς της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου, όταν κάνουν λόγο για τις βυζαντινές πόλεις - μερικές φορές ακόμη και για τις πιο πολυάνθρωπες - χρησιμοποιούν συχνά τους όρους *κάστρον* ή *φρούριον* ή *πόλισμα*, π.χ. τα φρούρια Πηλιάπου και Στυπείου, η Σέτενα⁶, το φρούριον ή το πόλισμα των Βοδηνών⁷, το φρούριον των Μογλενών, το φρούριον ο Πέρνικος, το κάστρον Μοσυνοπόλεως, Περιθεωρίου⁸, Βερούας⁹ κ.ά. Χρησιμοποιούν επίσης, κυρίως όσοι αρχαΐζουν, και τους όρους *πολίχνη* ή *πολίχνιον*, όπως π.χ. *τῶν Σκοπιῶν πολίχνιον*¹⁰, μερικές φορές μάλιστα για να δηλώσουν και το κα-

4. Π. χ. Δημ. Χωματ. αρ. 81 στ. 354, 89 στ. 393, 90 στ. 397-8, 91 στ. 402, 406, 96 στ. 414, 99 στ. 419, 422 (εκδ. J. Pitra). Για τις σημασίες του όρου "κάστρον" βλ. J. Lefort, "En Macédoine orientale au Xe siècle: habitat rural, communes et domaines". *Le paysage urbain au Moyen Age 1981*, σ. 252, 254.

5. Ιω. Καντακ. III.130.12 κε.: "κεῖται δὲ ἡ πόλις ἐκείνη ἐπὶ τινος ἀνάκτους τοῦ ὄρους προβολῆς εὐθὺς ἔξαρχῆς αὐτῆ ἑαυτῆς μετεωροτέρα φαινόμενη καὶ οὕσα προϊόντι. Ἐπ' αὐτὴν τε τὴν ἀνωρῆσαν καταλήγει τρισὶ διατειχίσμασι διηρημένη, ὡς δοκεῖν ἔξωθεν τρεῖς εἶναι πόλεις κειμένας ἐπαλλήλους. Ἐκαστέρωθεν τε φάραγγας περιβέβληται βαθείας. Τὸ ἀπὸ τῆς πόλεως ἄχρι τοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν φαράγγων, ὅσον μάλιστα οικεῖσθαι ἐπιδέχεται, οἰκίων πεπληρωται καὶ ἀνθρώπων οὐ τῶν πολλῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρίστων ἐκ τῶν πολιτῶν καὶ ἐκ τῶν στρατιωτῶν, οἳ ἦσαν ἐγχώριοι πολλοὶ τε καὶ ἀγαθοί... οικεῖται δὲ τὰ μὲν δύο τμήματα ὑπὸ τῶν πολιτῶν τὸ δὲ τρίτον, ἄκρα ὄν, τῷ ἄρχοντι ἀνεῖται. Ἔστι δὲ δυσπρόσοδος πανταχόθεν, καὶ οὐ πάνυ ῥαδίᾳ πρὸς τειχομαχίαν". Βλ. σχετικά με το κάστρο: Despina Evgenidou, "Serbia and Moglena. Two byzantine cities of Macedonia", *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 15-22, κυρίως σ. 19 κε.

6. Ιω. Σκυλίτζης 351.4 (εκδ. I. Thurn), 356.37.

7. Ιω. Σκυλίτζης 345.20 (φρούριον).- Ιω. Καντακ. I. 273.12, 276.17 (πόλισμα). III.127.15 κ. ά. (πόλις). Ο Ιωάννης Καντακουζηνός χρησιμοποιεί τον όρο *πόλις* αλλά και τους όρους *πολίχνη* ή *φρούριον* για τις μικρότερες τειχισμένες πόλεις: II.406.17 "κατὰ Στενήμαχον καὶ Τζέπαιναν πόλεις καὶ μείζους καὶ ελάττους", II.402.9 κε. "τὰ ἐν τῇ Μερόπη φρούρια προσεχώρησαν", II.404. 6 κε. "Τὰ κατὰ τὴν Μόρραν πολίχνια πάντα προσχώρησαν" κ. ά.

8. Τυπικόν Γρηγορίου Πακουριανού, έκδ. P. Gautier, "Le typicon du sébaste Gregoire Pakourianos", *Rev. Et. Byz.* 42 (1984) 5-145, στ. 289, 291, 294, 299, 303 κ. ά.

9. Βίος Αγ. Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, έκδ. E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorius Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der Hl. Theodora von Thessalonich*, S. Peterbourg 1902, σ. 43.- Δημ. Χωματ. αρ. 89 στ. 30.

10. Νικηφ. Γρηγοράς, *Επιστ. αρ. 32α* σ. 110.180, έκδ. P.A.M.Leone, *Nicéphori Gregorae Epistulae*, vol. II, 1982.- Ιω. Καντακ. II. 404.6 κε.

τεξοχήν κάστρο, την *ακρόπολη*. Η *ακρόπολη* χτισμένη σε ύψωμα ήταν μια μικρή πόλη - εξ ου και τα υποκοριστικά *πολίχνη* και *πολίχνιον* - με οχυρωματικά έργα, αποθήκες, στέρνες αλλά και κατοικίες¹¹.

Εκτός όμως από τα αστικά κέντρα, τις πόλεις - κάστρα, σε επίκαιρες θέσεις ήταν κτισμένα και *φρούρια*, στρατιωτικά ερείσματα, που συνυπάρχουν συνήθως μ' έναν αγροτικό οικισμό¹². Τα περισσότερα από αυτά, και όταν ακόμη κατονομάζονται, παραμένουν αταύτιστα, όπως λ.χ. τα περισσότερα από τον κατάλογο των φρουρίων που παραθέτει ο Προκόπιος ότι ανοικοδόμησε ο Ιουστινιανός¹³. Συνήθως οι πηγές, τόσο οι αφηγηματικές όσο και τα έγγραφα¹⁴, μνημονεύουν αόριστα έναν αριθμό φρουρίων ή *πολιχνίων* μιάς περιοχής, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε την ακριβή τους θέση και τη δυναμικότητά τους και να αποφανθούμε αν πρόκειται απλώς για φρούρια ή για πόλεις-κάστρα. Π.χ. όταν ο Λέων Χοιροσφάκτης καυχήσιολογεί σε επιστολή του για την ειρήνη που διαπραγματεύτηκε με τον Βούλγαρο τσάρο Συμεών το 899-900 και λέγει ότι διέσωσε "ὡς ἐκ στόματος λέοντος ... τὰ τοῦ Δυρραχίου τριάκοντα φρούρια σὺν αὐτῷ πλούτῳ καὶ αὐτοῖς οἰκήτορσι"¹⁵ ή αργότερα, το 1018, όταν ο Κρακράς εμφανίζεται ενώπιον του Βασιλείου Β' και του παραδίδει "τὸ περίπυστον φρούριον τὸν Πέρνικον" μαζί με τους άρχοντες τριανταπέντε κάστρων της περιοχής Τριδιτύτης (δηλ. της Σόφιας), που δηλώνουν και αυτοί υποταγή¹⁶.

Τον 11ο και 12ο αι. μεμονωμένα φρούρια παρέχονται από τον αυτοκράτορα υπό τύπον *δωρεάς* σε αξιωματούχους, γαιοκτήμονες ή και μονές, οι οποίοι θα ενδιαφέρονταν για τη συντήρηση των φρουρίων για δική τους ασφάλεια. Π.χ. ο "μέγας δομέστικος τῆς δύσεως" Γρηγόριος Πακουριανός, όπως αναφέρεται στο τυπικό της μονής που ίδρυσε (1083), κατείχε πολλά φρούρια στα κτήματά του, μερικά από τα οποία ανήγειρε ο ίδιος¹⁷.

11. Βλ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου, "Πολίχνη και Πολίχνιον", *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, τ. I, σσ. 243-247, κυρίως σ. 246.

12. Σχετικά με την αποστολή των φρουρίων αυτών βλ. Στρατηγία έκδ. G.T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, σ. 28 κε.

13. Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων IV.4. σσ.116-124 (έκδ. I. Haury III. 2) Πβλ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας*, σ. 232 κε., 277-278.- Fanoula Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l' époque Romaine*. [Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. XVI]. Athènes-Paris 1988, σ. 28 σημ. 72.

14. Π.χ. Α. Protaton, σ. 226.- Πβλ.Ε. Ζαχαριάδου, "Πολίχνη", σ. 247.

15. *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 1 (1883) 396.- Πβλ. G. Kolias, *Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice*, Athènes 1939, σ. 113.

16. Ιω. Σκυλίτζης 357.70-71 "ἐκεῖθεν ἄρας ἦλθεν ἐν Σέρραις, αἷς ἀφίκετο ὁ Κρακράς μετὰ τῶν ἀρχόντων τῶν προσρυνέντων τριακονταπέντε κάστρων".

17. Τυπικόν Γρηγ. Πακουριανού, *REB*, 42 (1984) 5-145, στ. 273 "σὺν τοῖς παρ' ἐμοῦ κτισθεῖσιν ἐν αὐτῷ δυοὶ κάστροις", στ. 345, 394, 1195, 1301. Πβλ. Ν. Οικονομίδης, "The

Για μερικές σημαντικές πόλεις-κάστρα διασώζονται περιγραφές από τους Βυζαντινούς συγγραφείς, ενδεικτικές της εντύπωσης που προκαλούσε η φυσική οχυρότητα της τοποθεσίας. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης τον 11ο αι. περιγράφει το Μελένικον ως εξής: *“ἦλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὰ Ζαγόρια, ἔνθα τὸ λίαν ὀχυρώτατον ἴδρυνται φρούριον ὁ Μελένικος, ἐπὶ τινος πέτρας ἰδρυνμένον κρημοῖς καὶ φάραγι βαθυτάταις πάντοθεν ἐστεφανωμένης”*¹⁸ ἢ ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ὅταν επισκέφθηκε τὴ Στρώμνιτσα τὸ 1326, τὴν περιγράφει σε ἐπιστολὴ του ὡς *“πολίχνιον, ὡς εἰπεῖν, ὑπερνεφέλον οὕτω γέ τοι ἀποτόμῳ καὶ δαιμονίῳς ὑψηλῶ τῷ ὄρει ἀπειλημένον, ὥστε τοὺς ἐπὶ τῶν ἐπάλλεων καθημένους ἀνθρώπους ὀρνίθων τισὶν εἰκέναι, εἰ τις κάτωθεν ἐκ τῆς πεδιάδος ὀρώη”*¹⁹.

Ἡ ἀύξουσα σημασία τῶν οχυρωμένων πόλεων-κάστρων καὶ τῶν φρουριῶν ἀποτελεῖ συνάρτηση τῆς νέας τακτικῆς τοῦ πολέμου, που ἐπιβάλλουν οἱ νομαδικοὶ λαοὶ που εἰσβάλλουν ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά σύνορα τῆς αυτοκρατορίας. Ἀποφεύγουν τὴν κατὰ μέτωπον μάχη, ἐπιχειροῦν αἰφνιδιαστικὴς ληστρικές ἐπιδρομές, καταστρέφουν τὴ γεωργικὴ παραγωγή, αἰχμαλωτίζουν τοὺς κατοίκους²⁰. Τὸν 11ο αι. με τὴν προϊούσα καταστροφὴ τοῦ θεματικῆς θεσμοῦ, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, ἐγκαθίστανται στρατιῶτες σε φρούρια-κάστρα *“καστροφυλακτοῦντες”*, γὰρ ν' ἀποκρούουν τὶς ἐπιδρομὲς π.χ. τῶν Πετσενέγων νοτίως τοῦ Δούναβη²¹.

Ἡ ἀλωση τῶν πόλεων-κάστρων ἦταν ἐπίπονη καὶ ἐπιτυγχανόταν ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνη πολιορκία εἴτε ἐξαιτίας τοῦ λιμοῦ που μάστιζε τοὺς πολιορκουμένους-ἢ Λάρισα καταλήφθηκε τὸ 985/6 ὕστερα ἀπὸ πολὺχρονη πολιορκία καὶ ἀφοῦ ὁ Σαμουὴλ κατέστρεψε τὴ συγκομιδὴ καὶ οἱ κάτοικοι *“ἔφαγον κύννας*

Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century”. *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*. Heidelberg 1966, 413-417, κυρίως σ. 416.- Ἡ παροχὴ κάστρων ἐντάσσεται σὶς διάφορες παροχές (*δωρεαί*) τοῦ αυτοκράτορα πρὸς φυσικὰ πρόσωπα ἢ ἰδρύματα. Βλ. Hélène Glykatzī - Ahrweiler, “La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles”. *Actes du XIIe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Ochride 10-16 septembre 1961, II. Beograd 1964, σ. 103-114.

18. Ἰω. Σκυλίτζης 351. 83 κε.

19. Νικηφ. Γρηγοράς Ἐπιστ. ἀρ. 32α, 32β ἐκδ. P. A. M. Leone, τ. II σ. 120. 127 κε. - Πβλ. E. Ζαχαριάδου, “Πολίχνη” σ. 245.

20. Βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* B2, Αθήναι 1988, σ. 346.

21. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης 35. Πβλ. Ν. Οἰκονομίδης, “Donations”, σ. 417 σημ. 12. - Για τὴν καταστροφὴ τοῦ θεματικῆς θεσμοῦ με τὴν ολοένα κατάρτιση τῶν μεγαλύτερων θεμάτων με ἀποτέλεσμα οἱ στρατηγοὶ νὰ εἶναι ἀπλῶς διοικητὲς πόλεων-κάστρων βλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, *Παρακμὴ καὶ πτώση τοῦ θεματικῆς θεσμοῦ. Συμβολὴ σὴν ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς οργάνωσης τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸ 10 αι. κε.*, Διδακτ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1985, σ. 78. κε.

καὶ ὄνους”²²-εἴτε κατόπιν προσεταιρισμοῦ μερίδας τῶν υπερασπιστῶν τῆς πόλης²³ ἢ διαφόρων στρατηγημάτων²⁴. Οκτῶ μῆνες κράτησε ἡ πολιορκία τῆς Βιδίνης πᾶν στον Δούναβη ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β' τὸ 1002 ἢ κατ' ἄλλους τὸ 1004 παρὰ τὴ στρατηγικὴ ἐμπειρία καὶ τὴ γνώση τῆς πολιορκητικῆς τέχνης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, τὴ χρῆση πολιορκητικῶν μηχανῶν καὶ τοῦ υγροῦ πυρός. Τὴν ἀποτελεσματικότητά ὅμως τοῦ τελευταίου ἐξουδετέρωναν οἱ Βούλγαροι στρατηγοὶ *“εἰς ἐν γὰρ ἀγγεῖον παμπληθὲς ὀμιχοῦντες (διόρθωση ἀντὶ ὀμιλοῦντες τῆς ἐκδοσης Thurn) τὸ Μηδικὸν πῦρ διὰ τούτου ἐσβέννουν”*. Ἀνάγκαζαν δηλαδὴ τοὺς στρατιῶτες νὰ συροῦν σ' ἓνα δοχεῖο καὶ ρίχοντας τὰ οὖρα ἐσβηναν τὶς εστίες τῆς φωτιάς²⁵.

Ἡ κατοχὴ τῶν πόλεων-κάστρων λόγω τῆς στρατηγικῆς τῆς θέσης ἐξασφάλιζε τὸν ἐλεγχὸ τῶν διόδων καὶ τῶν ἐπικοινωνιῶν τῆς μίας περιοχῆς με τὴν ἄλλη.

Μία ολοκληρωμένη λίγο-πολύ εἰκόνα τῆς νέας τακτικῆς τοῦ πολέμου, τῶν επιχειρησιακῶν ἐλιγμῶν καὶ τῶν σχεδιασμῶν τῶν ἀντιμαχομένων παρέχει ὁ ἱστορικός τοῦ 11ου αι. Ἰωάννης Σκυλίτζης, ὅταν περιγράφει τοὺς μακροχρόνιους ἀγῶνες τοῦ Βυζαντινοῦ αυτοκράτορα Βασιλείου Β', γὰρ νὰ ἐξασθενήσει βαθμιαία τὸν ἀντίπαλό του Σαμουὴλ.

Στον βυζαντινοβουλγαρικὸ αὐτὸν πόλεμο, που κράτησε σαρανταδύο χρόνια, ἀπὸ τὸ 976 ὡς τὸ 1018, ἀναδεικνύεται ἡ σπουδαιότητα τῶν κάστρων μεταξὺ τῶν ἄλλων περιοχῶν καὶ τῆς Δυτικῆς καὶ Κεντρικῆς Μακεδονίας. Εξέχουσα θέση κατέχουν σὴν περιοχὴ αὐτὴ ἡ Βέροια, τὰ Σέρβια, τὰ Βοδενά, ὁ Οστροβός, τὰ Μογλενά, ἡ Καστοριά κ.ά.

2. Τὸ κάστρον τῶν Βοδηνῶν, σὴν θέσῃ τῆς ἀρχαίας Ἐδεσσας, “σταθμοῦ” σὴν ρωμαϊκὴ Ἐγνατία οδὸ, ἐλέγχει τὴν οδικὴ ἀρτηρία ἀπὸ τὴ Δύση πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ σύνδεση τῆς Ἀνω καὶ Κάτω Μακεδονίας²⁶. Ὁ Edrisi τὸν 12ο αι. πε-

22. Βλ. Ἀνωνόμου Τακτικῶν, ἐκδ. G. T. Dennis, σ. 302 *“Περὶ πολιορκίας”*. - Στρατηγικὸν Κεκαυμένον σ. 250.14-252.16 (ἐκδ. G. Litavrin). - Πβλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* B2, σ. 161.

23. Βλ. π.χ. Ἰω. Καντακ. III.160.20 κε.

24. Βλ. π.χ. Τακτικά Λέοντος PG 107 στ. 894 *“ἄγ' Καὶ ὀρύγματα ἔξω μὲν τοῦ τείχους, κατὰ γῆν ἀπαρχόμενα, ἐντὸς δὲ διὰ τῶν θεμελιῶν εἰσερχόμενα, καὶ ἀνατρυποῦντα τὴν γῆν ἔσωθεν τῆς πόλεως, εἶγε ἐν ἐπιπέδῳ τόπῳ τύχη καὶ μένη”*. - Ἀνωνόμου Τακτικῶν, ἐκδ. G. T. Dennis, σ. 316 *“Περὶ τειχομαχίας”*. - Στρατηγικὸν Κεκαυμένον, σ. 174-182 (ἐκδ. G. Litavrin).

25. Ἰω. Σκυλίτζης 346.44 κε. - Για τὴν διόρθωση καὶ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου βλ. Θ. Κορρές, *Τὸ υγρὸν πῦρ*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 122 σημ. 27. Για τὸ ρῆμα *ομιχέω*: E. Ληναῖος (Χαριτωνίδης), *“Ἀπόρρητα”*, Θεσσαλονίκη 1935.

26. Βλ. F. O. Sullivan, *The Egnatian Way*, Harrisburg 1972, σ. 83, 84, 144.- Ἀγγελικὴ Κωνσταντακοπούλου, *Ἱστορικὴ Γεωγραφία* σ. 374.- Vassiliki Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale [Realités Byzantines]*, Paris 1989, σσ. 68-70, ὅπου ἡ σχετικὴ με τὴν πόλη

ριγράφοντας την χερσαία οδό από το Δυρράχιο προς τη Θεσσαλονίκη αναφέρει το Δυρράχιο, Αχρίδα, Οστροβό, Βοδηνά, Θεσσαλονίκη²⁷.

Ο Ιωάννης Σκυλίτζης τον 11ο αιώνα περιγράφει το κάστρο των Βοδηνών ως εξής: “Φρούριον δὲ τὰ Βοδηνά ἐπὶ πέτρας ἀποτόμου κείμενον, δι’ ἧς καταρρεῖ τὸ τῆς λίμνης τοῦ Ὀστροβοῦ ὕδωρ, ὑπὸ γῆς κάτωθεν ῥέον ἀφανῶς καὶ ἐκεῖσε πάλιν ἀναδύομενον”²⁸. Η Κάτω Πόλη της Έδεσσας, στην τοποθεσία Λόγγος, που είχε οχυρωθεί από τα κλασικά χρόνια σαν ενιαίο σύνολο με την ακρόπολη πάνω στον Βράχο, εγκαταλείφθηκε στα τέλη του βου αι. και η πόλη οργανώθηκε ως κάστρο πάνω στον Βράχο. Η συνέχεια της ζωής του αστικού κέντρου πιστοποιείται από την ύπαρξη επισκόπου Εδέσσης, ο οποίος μετέσχε και υπέγραψε τα πρακτικά της Συνόδου του 692²⁹.

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός (14ος αι.) εξαιρεί την στρατηγική σημασία του κάστρου, για το οποίο μάλιστα χρησιμοποιεί αρχαϊζοντας την παλαιά ονομασία Έδεσσα και τους κατοίκους και υπερασπιστές ονομάζει Εδεσησσιούς: “μικρόν τε ὄν τὸ πόλισμα καὶ καρτερόν ἀπὸ τε τειχῶν καὶ τῆς τοῦ τόπου κατασκευῆς, ῥάδιόν ἐστιν εἰς φυλακὴν”³⁰. Προτείνει μάλιστα σε πολεμικό συμβούλιο στη Θεσσαλονίκη το 1328 κατά τον πρώτο εμφύλιο πόλεμο να μη στραφούν προς τη Βέροια αλλά προς την Έδεσσα και από εκεί στην Καστοριά, γιατί αν πρόφθαιναν και την καταλάμβαναν οι αντίπαλοι, “διαφεύξεται μὲν οὐδ’ οὕτω τὸ μὴ ἄλῶναι παρ’ ἡμῶν, παρέξει δὲ πολλὴν τὴν δυσχέρειαν καὶ τὴν τριβὴν καὶ τὸν πόνον ἐν τῷ πολιορκεῖσθαι”³¹.

Αργότερα, το 1350, στον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο, όταν ο ίδιος πολιορκούσε την Έδεσσα, για να εκδιώξει τους Σέρβους, ο λαός τον χλεύαζε από τα τείχη λέγοντας πως, εφόσον ο Κράλης, δηλ. ο Στέφανος Δουσάν, με πολλαπλάσιο στρατό πολιορκούσε την πόλη επί δεκάξι χρόνια και δεν θα την καταλάμβανε, αν οι ίδιοι δεν προσχωρούσαν³², πώς ἤλπιζε ο ίδιος να την καταλάβει. Πραγματικά ο Ιωάννης Καντακουζηνός, που είχε υπολογίσει ότι θα του άνοιγαν τις πύ-

βιβλιογραφία.- Fanoula Papazoglou, *Les villes de Macédoine*, σσ. 127-131, 162.- Για την ιστορία της πόλης βλ. Ε. Στουγιαννάκης, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη ιστορία*. Θεσσαλονίκη 1932.

27. P. A. Jaubert, *La Géographie d' Idrisi*, II. Paris 1836-1840, ανατ. Amsterdam 1975, σ. 289 κε.

28. Ιω. Σκυλίτζης 345.20 κε.

29. *Mansi* XI. 993B.- Πβλ. G. Ostrogorsky, “Byzantine Cities”, σ. 59 σημ. 56. - Fanoula Papazoglou, *Les villes de Macédoine*, σσ. 128, 130.- Για την οργάνωση της πόλης πάνω στον Βράχο καθώς και την Ακρόπολη σε σχήμα ισοσκελούς τριγώνου βλ. Ε. Κακαβογιάννης, “Προβλήματα Εδεσσαϊκής Αρχαιολογίας”, *Εδεσσαϊκά Χρονικά* 10 (1976) 16-44, κυρίως σ. 22.

30. Ιω. Καντακ. I. 273. 12 κε. - Αλλού όμως, I. 275, χρησιμοποιεί και την τρέχουσα ονομασία Βοδηνά: “οἱ Βεροιοῦται τὰ ἐν Βοδηνοῖς πυθόμενοι συμβάντα”.

31. Ιω. Καντακ. I. 273. 14 κε.

32. Ιω. Καντακ. II. 301 “*χρήμασιν διαφθείραντι τοὺς ἔνδον*”.

λες οι “δυνατοί”, διαπίστωσε το αδύνατο της τειχομαχίας: “*Ἀπεγίνωσσε τὸ τειχομαχεῖν οὐ μόνον διὰ τὴν φυσικὴν ὀχυρότητα τῆς πόλεως καὶ τὴν ἐκ τῶν τειχῶν, (ὑπὲρ ἡμῶν γὰρ ὕδασι περικλυζομένη, ἀπρόσιτός ἐστι πολέμοις διὰ τὴν λίμνην τὸ δὲ ἐπίλοιπον τείχεσιν ὀχυρωτάτοις καὶ πύργοις μεγάλοις, ἐστὶ δ’ ὅπου καὶ κρημοῖς καὶ φάραγξιν ἀβάτοις περιέχεται) ἀλλ’ ὅτι καὶ στρατιὰ οὐκ ὀλίγη ἦν ἐκ Τριβαλλῶν ἐγκαθιδρυμένη πρὸς τῇ πόλει φρουρᾶς ἔνεκα...*”³³.

Παρ’ ὅλη τη δυσκολία του εγχειρήματος και ὕστερα ἀπὸ ἐπιμονὴ τῶν στρατιωτῶν ὁ Καντακουζηνὸς διατάσσει ἐπίθεση. Ἀπὸ τὴ μεριά τῆς λίμνης τοποθέτησε τοὺς ξένους μισθοφόρους. Ὁ ἴδιος με τὸ ἐπιλεκτὸ σῶμα τῶν σπλιτῶν καὶ τῶν ευγενῶν ἔλαβε θέση ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, ὅπου τὰ τείχη ἦταν πιο ισχυρὰ καὶ ὅπου φρουρούσαν οἱ πιο ἀξιόμαχες δυνάμεις τῶν Σέρβων καὶ τῶν Εδεσησσιῶν. Τὰ ὑπόλοιπα τάγματα τὰ παρέταξε στα ἄλλα μέρη τῶν τειχῶν. Ὁ αυτοκράτορας ἔταξε σ’ ὅποιον θὰ ἀνέβαινε πρῶτος στα τείχη ὡς ἀριστεῖον τέσσαρις μνῆς χρυσοῦ. Οἱ πολιορκούμενοι πρόβαλαν λυσσαλέα ἀντίσταση, ἐξαιτίας ὅμως τῶν πολλῶν τραυματιῶν που εἶχαν, ἡ ἀμυνὰ τοὺς χαλάρωσε. Με κλίμακες οἱ πολιορκητὲς ἀνέβηκαν στα τείχη, ἔκαψαν τὴν πύλη τῆς ἀκρόπολης καὶ ὁ στρατὸς ξεχύθηκε στὴν πόλη. Ἡ ἄλωση τοῦ κάστρου τῆς Έδεσσας εἶχε ἀμεση ἀπὴρηση. Ἀμαχητὶ προσεχώρησαν “*φρούρια καὶ αἱ πολίχνη*” τῆς περιοχῆς Εδέσσης καὶ Βεροίας: τὰ Σταριδόλα, ἡ Πέτρα, ὁ Σωσκός, ἡ Δεύρη, ὁ Οστροβός καὶ τὰ Νότια³⁴.

Ἡ περιγραφή τῆς φυσικῆς ὀχυρότητας τῆς πόλης τῆς Έδεσσας ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ εἶναι κατὰ τοῦτο σημαντικὴ, διότι ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ λίμνης, ἡ ὁποία καθιστοῦσε τὴν πόλη ἀπρόσιτη στοὺς ἐχθρούς. Ἐχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἀπόψεις σχετικὰ με τὴ θέση καὶ τὴ φύση τῆς λίμνης αὐτῆς. Ὁ Ε. Κακαβογιάννης ἐρμήνευσε πειστικὰ τὴν ὑπαρξὴ λίμνης, τὴν ὁποία σχημάτιζε ὁ ποταμὸς Εδεσσαῖος, που ξεκινούσε ἀπὸ τὴ λίμνη τοῦ Νησίου καὶ ὕστερα ἀπὸ μικρὴ διαδρομὴ ἔπεφτε στο μεσαῖο καὶ χαμηλότερο ἐπίπεδο τῆς κοιλάδας καὶ ἐκεῖ δημιουργοῦσε λίμνη. Ἡ λεκάνη ἀργότερα πληρώθηκε ἀπὸ τὶς προσχώσεις τοῦ ποταμοῦ³⁵.

3. Δεν γνωρίζουμε πότε καθιερώθηκε ἡ σλαβικὴ ὀνομασία Βοδηνά καὶ ἀν αὐτὴ ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ ὀνόματος Έδεσσα, που κατὰ μίαν ἀποψη ἐτυμολογικὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ θρακοφρυγικὸ βέδν=ὕδωρ³⁶. Πιθανότατα μετὰ τὴ

33. Ιω. Καντακ. III. 127. 1 κε.

34. Ιω. Καντακ. III. 130. 2 κε. - Για τὰ φρούρια αὐτὰ βλ. Vassiliki Kravari, *Villes*, σ. 335-336, 314-315, 332-333, 251-252, 309-310, 84-85.

35. Ε. Κακαβογιάννης, “Προβλήματα”, σ. 28-30.

36. Βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, ανατ. Leipzig 1970, σ. 316.- Δ. Ζακυθηνός, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθῆναι 1945, σ. 80 σημ. 4.- Fanoula Papazoglou, *Les villes de Macédoine*, σ. 128 σημ. 20.

βουλγαρική κατοχή στα τέλη του 10ου αι., όπως φαίνεται τουλάχιστον από την ονομασία του επισκόπου *Εδέσσης* στη *Notitia* αρ. 3 (συμπλήμμα του τέλους του 9ου αι.), ο οποίος κατέχει την πέμπτη θέση μεταξύ των επισκόπων της μητρόπολης της Θεσσαλονίκης³⁷. Το όνομα Βοδηνά ή Βοδινά εμφανίζεται τον 11ο αι. στο έργο του Ιωάννη Σκυλίτζη, της Άννας Κομνηνής, του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, του Γεωργίου Ακροπολίτη (13ος αι.) κ.ά.³⁸, καθώς και στο *Τυπικόν* του Γρηγορίου Πακουριανού (1083)³⁹. Δεν γνωρίζουμε επίσης πότε για πρώτη φορά τα Βοδηνά καταλήφθηκαν από τους Βουλγάρους, και συγκεκριμένα αν είχαν περιληφθεί στο κράτος του τσάρου Συμεών (893-927). Την πρώτη δεκαετία του 10ου αι. πάντως, όπως προκύπτει από τον κατάλογο των επισκοπών του Λέοντα ΣΤ' και του Νικολάου Μυστικού (*Notitia* αρ.7), τις μαρτυρίες του Ιωάννη Καμινιάτη και του Λέοντα Χοιροσφάκτη, η περιοχή της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης ως τη Βέροια, τα Σέρβια, η περιοχή των Σαγουδάτων και Δρουγουβιτών, Δρυνουπόλεως, Βουθρωτού και Δυρραχίου, ανήκουν στο βυζαντινό κράτος. Η μη αναφορά ορισμένων τοπωνυμίων δεν μας επιτρέπει να υπαγάγουμε με ασφάλεια ορισμένες πόλεις και περιοχές στο κράτος του Συμεών. Έτσι οι περιοχές γύρω από τα Κάνινα, τον Οστροβό, Σέτινα, Έδεσσα, Μελένικο και Φιλιππούπολη δεν είναι σαφές σε ποιο από τα δύο κράτη ανήκαν⁴⁰.

Οι επιτυχείς εκστρατείες του Ιωάννη Τσιμισκή εναντίον των Ρώσων στη Βουλγαρία και η κατάληψη της βουλγαρικής πρωτεύουσας Πρεσθλάβας κατέληξαν στην κατάλυση του βουλγαρικού κράτους το 971 και στην αιχμαλωσία του Βούλγαρου τσάρου Βορίση και του αδελφού του Ρωμανού⁴¹. Το Τακτικό

37. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes, Paris 1981, σσ. 31-33, 236 και Not. 3.262.

38. Ιω. Σκυλίτζης 345.20, 352.10, 356.51. - Άννα Κομνηνή V. 1 σ. 22.19 "ὁ Βοῦμοῦντος διὰ τῶν Βοδινῶν καταλαμβάνει τὰ Μόγλενα καὶ ἀνεγείρει καστὲλλίον τι πρὸ χρόνου ἐρειπωθέν". - Θεοφυλάκτος Αχρίδος επιστ. 49.10 (1093/4?) "ἔπειδ' ἂν τὸ περὶ τῶν Βοδηνῶν ψήφισμα γένηται", Λόγοι σ. 297.5 "ὥσπερ οὐκ ἔγγις ἔχων τὸν Θεσσαλονίκης ἀρχιερέα, τὸν Πύδνη, τὸν Πέτρος, τὸν τῆς βουλγαρικῆς Ἐδέσσης" (κατὰ τον εκδότη P. Gautier σημ. 17 ως Έδεσσα της Βουλγαρίας εννοείται η επισκοπή Μογλενών). Γεωργ. Ακροπολίτης, ἐκδ. Α. Heisenberg 84.20 "τοὺς δὲ Βοδηνοὺς καὶ Σταυρίδοιλα Στροβόν τε καὶ τὰ περὶ ταῦτα ὁ τοῦ Δημητρίου πατὴρ... ὁ Ἄγγελος κατεῖχε Θεόδωρος", 89.21, 90.1, 92.12, 117.23, 146.16, 165.23 "τὰ Βοδηνῶν τέμνη".

39. *Τυπικόν* Γρηγ. Πακουριανού, *REB* 42 (1984) σ. 37 στ. 279-281 "κατὰ τὸν παρ' ἐμοῦ γένομενον αὐτῶν περιορισμὸν ἀναμεταξὺ ἐκείνων καὶ τοῦ κάστρου μου τῶν Βοδηνῶν" και στ. 1844.

40. Βλ. Ι. Καραγιαννοπούλου, *Χάρτες Μέσης Βυζαντινῆς Περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 15.

41. Βλ. Ι. Καραγιαννοπούλου, *Ιστορία του βυζαντινοῦ κράτους*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 416-420. - G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*³, München 1963, σ. 245, ελλην. μετάφρ. Ι. Παναγοπούλου, τ. Β', Αθήνα 1979, 176-177.

του Escorial, που απηχεί τη διοικητική οργάνωση της αυτοκρατορίας μεταξύ 971-975, αλλά και τη γενική διοικητική αναδιάρθρωση του κράτους με τον κατακερματισμό των μεγάλων "θεμάτων", στους στρατηγούς, που ήταν ήδη γνωστοί από τα προηγούμενα τακτικά, αναφέρει στον βαλκανικό χώρο και στρατηγούς που εδρεύουν σε πόλεις-κάστρα, όπως στην Ιεριχώ (νότια της Αυλώνας), στην Έδεσσα, Βέροια, Δρουγουβιτία (βορείως της Θεσσαλονίκης), στη Χρυσάβα (στρατηγός Στρυμόνος ή Χρυσάβας)⁴², στη Βερόνη, στην Ιωαννούπολη (Πρεσθλάβα) και στη Δρίστρα⁴³. Πρόκειται για στρατηγούς μικρών περιοχών-θεμάτων. Το γεγονός ότι τη βυζαντινή επικυριαρχία αναγνωρίζουν οι τοπικοί ηγεμόνες της Σερβίας, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι επί Τσιμισκή τα σύνορα της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας δυτικά έφθαναν ως τις σερβικές ηγεμονίες⁴⁴.

Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Τσιμισκή το 976 η αντίδραση του βουλγαρικού λαού εκδηλώθηκε με υποκίνηση των βογιάρων και με επικεφαλής τους τέσσερις γιούς του κόμητος Νικολάου ως επανάσταση των δυτικών περιοχών του άλλοτε βουλγαρικού κράτους. Την ίδια χρονιά επαναστατεί στην Ανατολή ο Βάρδας Σκληρός. Η απασχόληση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων κατά του Βάρδα και το γεγονός ότι το Βυζάντιο θεώρησε την επανάσταση των Βουλγάρων ως εσωτερική στάση⁴⁵ έδωσαν τη δυνατότητα στον μικρότερο από τους Κομητοπούλους, τον Σαμουήλ, ο οποίος επικράτησε μετά τη δολοφονία των αδελφών του, μέσα σε δέκα χρόνια με κέντρο την Πρέσπα να γίνει κύριος των περιοχών της Αχρίδος, Πρέσπας, Καστοριάς, Πελαγονίας, Μογλενών και Βοδενών. Ο κύριος κορμός όμως της επικράτειάς του έφθανε ως τα Βελέγραδα (Βεράτι) και τη Βιδίνη στον Δούναβη και ως την Τριαντίτσα (Σόφια)⁴⁶. Όταν οι βυζαντινές πηγές ομιλούν την εποχή αυτή για Βουλγαρία, εννοούν αυτές τις πε-

42. Αντίθετα προς τον εκδότη Ν. Οικονομίδης, *Les listes de preséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris 1972, σ. 355, 357 που ταυτίζει τη Χρυσάβα με το Κρούσοβο, σημ. Αχλαδοχώρι βορείως των Σερρών, ο Α. Dunn, "The Byzantine Topography of Southeastern Macedonia: A Contribution". *Μνήμη Λαζαρίδη*, σ. 319-322 την ταυτίζει με το Κίρτσσοβο, σημ. Καρδοχώρι, 3 χλμ. ανατολικά του Αχλαδοχωρίου. - Για το Κίρτσσοβο βλ. και P. Bellier, R.C. Bondoux, J.- C. Cheynet, B. Geyer, J. - P. Grelois, Vassiliki Kravari, *Paysages de Macédoine*, presente par J. Lefort, [Travaux et Mémoires, Monographies 3], Paris 1986, σ. 173.

43. Ν. Οικονομίδης, *Listes*, σ. 265.

44. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες*, σ. 15.

45. Οι πηγές χαρακτηρίζουν τον Σαμουήλ "αποστάτη" και "τύραννο". Βλ. σχετικά Ι. Καραγιαννόπουλος, "Συμβολή στο ζήτημα της επαναστάσεως των Κομητοπούλων". *Αρμός. Τυπτικός τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, τ. Β', σ. 883-891, με τις σχετικές πηγές και τη βιβλιογραφία. - Α. - Αι. Ταχιάς, *Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ (976-1018). Προβλήματα και ερωτηματικά*. [Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών], Θεσσαλονίκη 1990.

46. Ιω. Σκυλίτζης 328-329. - Λέων Διάκωνος 173.10-11. - Ιω. Ζωναράς III. 495.11 κε. - Ιερέυς Διοκλείας σ. 330-331. - Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες*, σ. 21.

ριοχές και όχι μόνο τις περιοχές της Μακεδονίας. Το 985/6 ο Σαμουήλ καταλαμβάνει ύστερα από μακρόχρονη πολιορκία τη Λάρισα και μεταφέρει τους κατοίκους της στην επικράτειά του, ενώ τους άνδρες τους εντάσσει στον στρατό του: *“Και πολλά φρούρια παρεστήσατο, ὧν ἦν τὸ κορυφαῖον ἡ Λάρισα, ἧς τοὺς ἐποίκους μετώκισεν εἰς τὰ τῆς Βουλγαρίας ἐνδότερα πανεστίους, ἐν τοῖς καταλόγοις τῶν ἑαυτοῦ καταγράψας στρατιωτῶν συμμάχοις ἐχρήτο κατὰ Ῥωμαίων. Μετήγαγε δὲ καὶ τὸ λείψανον τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου... καὶ εἰς τὴν Πρέσπαν ἀπέθετο, ἔνθα ἦσαν τὰ αὐτῶ βασιλεία”*⁴⁷.

Μετά την ήττα του Βασιλείου Β' το 986 στις πύλες του Τραϊανού στην περιοχή της Σόφιας φαίνεται πως ο Σαμουήλ επεκτείνει το κράτος του προς τα ανατολικά. Τούτο συμπεραίνουμε από τις επιχειρήσεις που διεξήγαγαν το 1002 οι στρατηγοί Θεοδωροκάνος και Νικηφόρος Ξιφίας, οι οποίοι κατέλαβαν τη Μεγάλη Πρεσθάβα και την Πλίσκα και τις πέραν του Αίμου περιοχές⁴⁸.

Ο Σαμουήλ είχε συνήθως επιτυχίες, όταν μαχόταν σε ορεινές τοποθεσίες και περάσματα όχι όμως σε πεδιάδα. *“Ὁ δὲ γε Σαμουήλ ταῖς τῶν ὀρέων ἐμφιλοχωρῶν κορυφαῖς (οὐ γὰρ ἐθάρρει κατὰ συστάδην μαχέσασθαι)”*, παρατηρεῖ ο Ιωάννης Ζωναράς (12ος αι.) για τις επιχειρήσεις κοντά στη Σόφια το 986⁴⁹. Ας θυμησούμε στο σημείο αυτό τις μεγάλες ήττες του Σαμουήλ σε πεδιάδα, στον Σπερχελό το 997 και στον Αξιό κοντά στα Σκόπια το 1004⁵⁰.

Μόλις μετά την κατανίκηση του Βάρδα Σκληρού ο Βασίλειος Β' αναλαμβάνει επιχειρήσεις για την ανάκτηση των μακεδονικών φρουρίων με πολιορκία ή παράδοση. Ο Ιωάννης Ζωναράς (12ος αι.) λέγει χαρακτηριστικά: *“ὁ δὲ βασιλεὺς συνεχῶς τῇ Βουλγαρία προσβάλλων ἐκάκου ταύτην καὶ ἐκεραΐζε”*⁵¹.

Το 1001 ή κατ' άλλους το 1003 ο άρχοντας της Βεροίας Δοβρομηρός, γαμβρός από ανειψιά του Σαμουήλ, παραδίδει την πόλη στον αυτοκράτορα παίρνοντας το αξίωμα του ανθυπάτου⁵². Η Βέροια είχε καταληφθεί από τους Βουλγάρους για πρώτη φορά το 989, ανακαταλήφθηκε από τους Βυζαντινούς το 991 και από το 994/5 βρισκόταν και πάλι υπό βουλγαρική κατοχή.

Μετά την παράδοση της Βεροίας ο Βασίλειος Β' κατέλαβε ύστερα από πολιορκία τα Σέρβια, τον Κολυνδρό και τα Βοδηνά. Όπως και τις άλλες βουλγα-

47. Ιω. Σκυλίτζης 330.97 κε. - Για τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα βλ. τις μελέτες του Ν. Μουτσοπούλου, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής*, I-III, Θεσσαλονίκη 1989.

48. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες*, σ. 21.

49. Ιω. Ζωναράς III.549.- Ιω. Σκυλίτζης 331. 24 κε. *“ἤκούετο δὲ καὶ ὁ Σαμουήλ τὰς κορυφὰς τῶν κύνλων ὀρέων κατέχων (πρὸς φανεράν γὰρ συμπλοκὴν καὶ ἀγχέμαχον ἐδειλία) καὶ πάντοθεν ἐνεδρεῦων, εἴ πως δυνήθει βλάψαι τοὺς ἐναντίους”*.

50. Ιω. Σκυλίτζης 341.30 κε., 346.60 κε.

51. Ιω. Ζωναράς III. 563.- Ιω. Σκυλίτζης 348.9.

52. Ιω. Σκυλίτζης 344.87 κε.

ρικές φρουρές των κάστρων που κατέλαβε, έτσι και τους Βουλγάρους των Βοδηνών τους μετοίκισε στο Βολερόν, στην περιοχή μεταξύ του Νέστου και του Εβρου⁵³. Ο Βασίλειος εφαρμόζει ήπια πολιτική απέναντι στους αρχηγούς των Βουλγάρων. Στον φρούραρχο των Βοδηνών Δραξάνο επέτρεψε να κατοικήσει στη Θεσσαλονίκη, όπου μάλιστα αυτός νυμφεύτηκε την κόρη ενός πρεσβυτέρου του ναού του Αγίου Δημητρίου και απέκτησε και τέσσερα παιδιά. Ο ανήσυχος όμως Βούλγαρος δυο φορές απέδρασε και την τρίτη φορά που τον συνέλαβαν ανασκολοπίστηκε⁵⁴.

Η κατάσταση είναι ρευστή. Τα Βοδηνά αποστατούν. Μετά την συντριπτική νίκη του Βασιλείου στο Κλειδί, στα στενά Κιάβα Λόγγου, στη δίοδο της κοιλάδας του ποταμού Στρούμιτσα, το 1014, παραδίδεται το Μελένικον. Ο Σαμουήλ πεθαίνει από αποπληξία στη θέα των 15.000 αιχμαλώτων που είχε τυφλώσει ο Βασίλειος⁵⁵. Το 1015 πολιορκούνται τα Βοδηνά. Οι πολιορκούμενοι, αφού έλαβαν διαβεβαιώσεις για την ασφάλειά τους, παρέδωσαν την πόλη. Τους Βουλγάρους ο αυτοκράτορας τους μετοίκισε και αυτούς στο Βολερόν. Το Πάσχα του 1015 ο Βασίλειος ιδρύει στην περιοχή των Βοδηνών δύο φρούρια *“ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυσχωρίας”*. Το ένα το ονόμασε Καρδία και το άλλο του Αγίου Ηλία⁵⁶. Στην πόλη εγκατέστησε φρουρά από Βυζαντινούς στρατιώτες, τους καλούμενους *κονταράτους*, *“θηριώδεις ἀνθρώπους καὶ φονικούς, ἀνελεήμονας καὶ ὀδοστάτας”*. Πρόκειται για τμήματα πεζικού υπό τον *ταξίαρχο*, που ο κύριος οπλισμός τους ήταν τα κοντάρια⁵⁷.

Αμέσως μετά ο Βασίλειος πολιορκήσε τα Μογλενά (αρχαία Αλμωπία), που τα κατέλαβε με στρατήγημα: άλλαξε την κοίτη του ποταμού Μογλενίτσα και αφού έσκαψαν τα θεμέλια των τειχών και τοποθέτησαν ξύλα και εύφλεκτα υλικά έβαλαν φωτιά και κατέστρεψαν το τείχος. Τους Βουλγάρους στρατιώτες των Μογλενών τους μετέφερε στην Ασπρακανία⁵⁸.

Το ένα μετά το άλλο πόλεις-κάστρα που βρίσκονταν στα χέρια των Βουλγά-

53. Ιω. Σκυλίτζης 344.93-345.26.

54. Ιω. Σκυλίτζης 345.27-33.

55. Ιω. Σκυλίτζης 348.9-349.44 - Πβλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, σ. 454-455.

56. Ιω. Σκυλίτζης 352.9-21. - Τελευταία η Ευτέρπη Μαρκή, *“Επιγραφή του Βασιλείου Β' από το Μυλοβό”*. *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (29-31 Μαΐου 1992)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 133-142, υποστήριξε ότι το φρούριο Ἅγιος Ηλίας βρισκόταν στην περιοχή του Μυλοβού Πιερίας, στην έξοδο του ρου του Αλιάκμονα. Το θέμα χρειάζεται περαιτέρω έρευνα.

57. Ν. Oikonomides, *Listes*, σ. 335.- Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία Β2* σ. 336-337.- Τ. Koliass, *Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*. [Byzantina Vindobonensia XVII], Wien 1988, σ. 191 κε.

58. Ιω. Σκυλίτζης 352.25-38.- Για το κάστρο των Μογλενών βλ. Δέσποινα Ευγενίδου, *“Το κάστρο της Χρυσής και το θέμα των Μογλενών”*. *Αμπτός. Τιμητικός τόμος Μ. Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1986, 325-342.

ρων καταλαμβάνονται από τους Βυζαντινούς, όπως η Σέτενα, όπου είχε παλαιότερα τα ανάκτορά του ο Σαμουήλ, σταθμός ανεφοδιασμού σε σιτηρά⁵⁹, ενώ φρούραρχοι από την Πελαγονία (σημερινό Μοναστήρι) και τη Στρώμνιτσα σπεύδουν να παραδοθούν. Ο Βασίλειος διατάσσει να καταστραφούν όλα τα φρούρια που είχαν ανεγείρει οι Βούλγαροι στην περιοχή αυτή και νικητής εισέρχεται στην Αχρίδα, την έδρα του Βούλγαρου τσάρου⁶⁰.

Μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στα εδάφη, όπου είχε ιδρύσει το εφήμερο κράτος του ο Σαμουήλ, ο Βασίλειος προβαίνει στη διοικητική τους οργάνωση. Ίδρυσε δύο μεγάλες διοικητικές περιφέρειες: το θέμα Βουλγαρίας, που περιέλαβε τις δυτικές επαρχίες του τέως βουλγαρικού κράτους με έδρα τα Σκόπια και έφτανε ως τον Δούναβη, και το *Παραδούναβον ή Παρίστριον θέμα*, που περιέλαβε τις ανατολικές επαρχίες με έδρα το Δορύστολον και έφτανε δυτικά ως τη γραμμή Τριαδίτσας-Βιδίνης⁶¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκκλησιαστική διοίκηση με την ίδρυση της *αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας* με έδρα την Αχρίδα. Πληροφορίες για τα ονόματα των επισκοπών και το όνομα του πρώτου αρχιεπισκόπου Ιωάννη παρέχουν τρία σιγίλλια του Βασιλείου Β' του 1019 και 1020, που περιλαμβάνονται σε χρυσόβουλλο λόγο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου του 1272⁶². Τόσο από άποψη διπλωματική του ίδιου του χρυσόβουλλου και των σιγιλλίων όσο και ιστορικών στοιχείων φαίνεται πως τα έγγραφα αυτά με τη μορφή τουλάχιστον που παραδίδονται δεν είναι γνήσια. Πιθανότατα χαλκεύτηκαν, σύμφωνα με νεότερη μελέτη, τον 15ο αι. από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Ματθαίο, που το 1410-1416 επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη και ζήτησε να διοικεί τις περιοχές που αναφέρουν τα έγγραφα αυτά, ο Πατριάρχης όμως αντέταξε ότι τα πρόνομα αυτά είναι ψευδή⁶³.

Στο δεύτερο σιγίλλιο αναφέρεται ότι όταν βασιλεύς των Βουλγάρων ήταν ο Πέτρος, ο γιός του Συμεών, ως έδρα της αρχιεπισκοπής είχε ορισθεί η Δρίστρα

59. Ιω. Σκυλίτζης 356.37.

60. Ιω. Σκυλίτζης 353.56 κε. "ἄπεισιν οὖν ἄχρι τῆς πόλεως Ἀχρίδος, ἐν ἣ τὰ βασιλεία τῶν βασιλέων ἴδρυντο Βουλγαρίας καὶ τὴν πόλιν παραλαβόν", 356.57 κε., 358.90 κε. - Χάρτες των εκστρατειών του Βασιλείου Β' εναντίον των Βουλγάρων βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρτες*, σσ. 21-28.- Vassiliki Kravari, *Villes*, σ. 37.

61. Ιω. Σκυλίτζης 358.85.- Βλ. σχετικές πηγές και βιβλιογραφία Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, σ. 364-367.- G. Ostrogorsky, *Geschichte*³, σ. 259.

62. V. N. Benešević, *Opisanije grečeskich rukopisej monastir Sv. Ekateriny na Sinaie*, τ. 1, St. Peterbourg 1911, σ. 542-554.- Το κείμενο των τριών σιγιλλίων: H. Gelzer, "Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche", *BZ*, 2 (1893) 42-56.

63. Ευανθία Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, *Τα σχετικά με την αρχιεπισκοπή Αχρίδας σιγίλλια του Βασιλείου Β'*. Διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988, και ειδικά σ. 85 κε.

(το Δορύστολον), και αργότερα μεταφέρθηκε η έδρα διαδοχικά στην Τριαδίτσα (Σόφια), στα Βοδενά και Μογλενά, για να καταλήξει στην Αχρίδα. Τούτο όμως δεν μπορεί να πιστωθεί από άλλες πηγές⁶⁴.

Υποψίες πλαστότητας εγείρει και το τρίτο σιγίλλιο, διότι εντάσσει στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος τις επισκοπές Σερβίων, Σταγών και Βεροίας, που ναι μεν είχαν καταληφθεί από τους Βουλγάρους, είναι όμως γνωστό από τα Τακτικά, τις Notitiae, αλλά και άλλες πηγές ότι δεν είχαν υπαχθεί ποτέ στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος⁶⁵. Εξάλλου ο Δημήτριος Χωματηνός, από τους πιο εξέχοντες προκαθημένους της Αρχιεπισκοπής και τους πιο δυναμικούς, όταν ο Πατριάρχης Γερμανός Β' τον καλεί να απολογηθεί, γιατί χειροτόνησε αυτός τον επίσκοπο Σερβίων το 1223, επικαλείται ότι η Θεσσαλονίκη, στην οποία υπαγόταν η επισκοπή Σερβίων, βρισκόταν τότε στα χέρια των Φράγκων και ο μητροπολίτης της ήταν εξόριστος⁶⁶. Θα ήταν λοιπόν περιεργό να μη επικαλεσθεί ο Χωματηνός έστω και προσωρινή υπαγωγή των Σερβίων στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος, όπως μαρτυρεί το σιγίλλιο, και να μη εκμεταλλευθεί προς όφελός του τη μαρτυρία αυτή. Επομένως δεν είναι ασφαλής η μαρτυρία ότι τα Βοδηνά υπήρξαν έδρα του Βούλγαρου αρχιεπισκόπου με βάση μόνο τα σιγίλλια.

Αναφερθήκαμε σε ορισμένα μόνο στοιχεία από την ιστορία της πόλης, για να γίνει εμφανής η στρατηγική σημασία του κάστρου των Βοδηνών κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Η επίκαιρη θέση και η φυσική οχυρότητα καθιστούσαν απαραίτητη την κατοχή της πόλης για τον έλεγχο όλης της περιφέρειας τόσο από τους Βυζαντινούς όσο και από τους εφήμερους κατακτητές, είτε αυτοί ήταν Βούλγαροι, είτε Σέρβοι⁶⁷ ή αργότερα οι Τούρκοι (1385)⁶⁸.

Τελειώνοντας ως κλείσουμε με τους λόγους του Νικηφόρου Γρηγορά, συγγραφέα του 14ου αι., ο οποίος μιλώντας για τη βουλγαρική κατοχή βυζαντινών

64. V. N. Benešević, σ. 547.32 (ανατύπωση και στη μελέτη της Ε. Στεργιάδου).

65. Τα Σέρβια υπάγονταν πάντα στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης: Notitiae αρ. 7.300, 9.186, 10.219, 13.229 Append. 2.825. Στο α' σιγίλλιο φέρονται υπαγόμενα στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος. - Η Βέροια πριν υψωθεί σε μητρόπολη ήταν επισκοπή της μητροπόλης Θεσσαλονίκης: Not. αρ. 7.298, 9.184, 10.217, 13.227, 13 Append. 2. 823, 20.47.- Οι Σταγοί ήταν επισκοπή της μητροπόλης Λαρίσης: Not. αρ. 7.574, 9.445, 10.524, 13.572, 21.145.

66. Δημ. Χωματηνός αρ. 150 στ. 578-588 (έκδ. J. Pitra).

67. Η πόλη καταλήφθηκε από τους Σέρβους του Δουσάν το 1342/43, ανακαταλήφθηκε από τον Ιωάννη Καντακουζηνό το 1350 και το 1351 περιήλθε και πάλι στον Στέφανο Δουσάν, ενώ το 1366/67 διέμενε στην πόλη ο τοπάρχης Θωμάς Πρελιούμποβιτς. Βλ. σχετικά Vassiliki Kravari, *Villes*, σ. 68.

68. Υπάρχει διάσταση γνώμων σχετικά με το έτος κατάληψης της πόλης από τους Τούρκους. Υποστηρίζεται ως έτος κατάληψης και το 1389 από τον Εβρενός-μπέη. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 42.43. - Vassiliki Kravari, *Villes*, σ. 56.

περιοχών από τον Σαμουήλ και την αρχιεπισκοπή Αχρίδος, που επίσημα ονομαζόταν “*ἀρχιεπισκοπή Βουλγαρίας*”, έγραφε: “*Χρόνους μὲν ὕστερον ὁ βασιλεὺς Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος μετὰ πολλὰς τὰς μάχας τέλος ἐξέτριψε καὶ ἐδουλώσατο τούτους (τους Βουλγάρους) καὶ τῆς μὲν χώρας τοὺς ἐναπολειφθέντας ἐξορίστους πεποιήκει ἐν τῇ παρὰ τὸν Ἰστρον Κάτω Μυσία τὸ δὲ ὄνομα, καθάπερ ἄλλο τι μνημεῖον ἐκείνων, ἐναπολέλειπται τῇ ἀρχιεπισκοπῇ*”⁶⁹. Και μεις, ας κρατήσουμε τούτο: Από τους εφήμερους κατακτητές της πόλης της Έδεσσας, των Βοδηνών, έμεινε στην πόλη μόνον το όνομα “*καθάπερ ἄλλο τι μνημεῖον ἐκείνων*”.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ ΠΑΥΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ

Η εκκλησία των κορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου είναι μικρών διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική που επισκευάστηκε στα 1864. Στη βυζαντινή περίοδο ανήκουν οι δύο λειψές κοινοστοιχίες και οι πεσσοί του ιερού βήματος με τους υπερκείμενους τοίχους του φωταγωγού. Οι κίονες και τα κιονόκρανα προέρχονται από κάποιο παλαιοχριστιανικό μνημείο και εδώ βρίσκονται σε δεύτερη χρήση¹. Στα τμήματα του αρχαιότερου πυρήνα, την εσωτερική πλευρά δηλαδή των τοίχων πάνω από τις κοινοστοιχίες και στα εσωράχια των τόξων αποκαλύφθηκαν κάτω από ασβεστώματα τοιχογραφίες². Η ζωγραφική αυτή δεν είναι διατηρημένη σε καλή κατάσταση. Ωστόσο, παρά την αποσπασματική της διατήρηση επιτρέπει εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις.

Ο βασικός κύκλος του Δωδεκαόρτου άρχιζε με τον Ευαγγελισμό στην ανατολική πλευρά, που σε μεγάλο μέρος της είναι μεταγενέστερη και δεν έχει διασώσει ζωγραφική (σχ. 1). Από κει περνώντας στο νότιο τοίχο με την σκηνή της Γέννησης και περιτρέχοντας την ανώτερη ζώνη του κεντρικού πυρήνα κατέληγε στο βόρειο τοίχο του ιερού βήματος με τελευταία σκηνή την Πεντηκοστή. Στους τριγωνικούς χώρους πάνω από τα κιονόκρανα εικονίζονταν οι Ευαγγελιστές. Καμιά μορφή δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Στα εσωράχια των τόξων των κοινοστοιχιών έχουν τοποθετηθεί προφίτες.

Από τις σκηνές του Δωδεκαόρτου έχουν διατηρηθεί η δεύτερη και η τρίτη σκηνή (Γέννηση, Υπαπαντή), η δέκατη (Εις Άδου κάθοδος) και δωδέκατη (Πεντηκοστή). Λείπει η Ανάληψη του Χριστού, που θα μπορούσε να κατέχει τον ανατολικό τοίχο πάνω από την κόγχη του Ιερού.

Από τη Γέννηση διατηρείται το δεξιό τμήμα της παράστασης με τη Θεοτόκο επί της κλίνης, το θείο βρέφος στα σπάργανα, το διαλογιζόμενο Ιωσήφ και το Λουτρό. Η νεανική μορφή που διακρίνεται αριστερά να προσέρχεται προς το Χριστό πρέπει να είναι ο πρώτος από τους μάγους. Από τα υπάρχοντα στοιχεία φαίνεται ότι πρόκειται για μια τυπική παράσταση Γέννησης (πίν. 1-4).

Από τη σκηνή της Υπαπαντής που ακολουθεί διατηρείται καλύτερα το αριστερό τμήμα με τον Ιωσήφ, την προφήτιδα Άννα και τη Θεοτόκο. Ο θεοδόχος Συμεών στο δεξιό μέρος δεν έχει διασωθεί (πίν. 5-6).

1. Ν.Κ.Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 17, κκ. σ. 114, 115.

2. Η αποκάλυψη, καθαρισμός και συντήρηση των τοιχογραφιών έγινε από τους συντηρητές της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνο Καπετάνο και Νικόλαο Τζίμπουλα.